

13. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. — Алма-Ата: Казахстан, 1982. — 279 с.
14. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Т. XIV. Ч. 3. Земля киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской Орды Оренбургского ведомства. — СПб., 1848. — С. 133–166.
15. Словцов П. Историческое обозрение Сибири. Книга вторая — от 1742 до 1823 года. — СПб., 1844. — С. 408–409.
16. Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения Западно-Сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. — Омск, 1891. — С. 23–33.
17. Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. — СПб., 1873. — С. 19–20; Венюков М.И. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Военный сборник 1872. — N 10–12, 1873. N 1; Толочко В.С. Вопросы истории Казахстана // «Материалы для военного обозрения русских границ в Азии» М.И.Венюкова // История. Вып. 6. — Алма-Ата, 1973.
18. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. — СПб., 1898. — 532 с.
19. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. — Алма-Ата: Изд. АН Каз. ССР, 1960. — 442 с.
20. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1952. — 371 с.
21. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. 2. Исторические известия. — СПб., 1832. X. — 334 с.
22. АВПР, ф. Сношения России с Китаем. Оп. 62/1. 1725–1729 гг. Д. 8. Л. 629 об.
23. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 238 с.
24. Государственный архив Оренбургской области РФ. Ф. Оренбургская комиссия. Оп. 1. 1739 г. Д. 9. Л. 8 об.
25. Златкин И.Я. История джунгарского ханства 1635–1758. 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 332 с.

ӘОЖ 930+94 (574)=512.122

О.Х.Мұхатова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

ТАРИХНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

В статье рассматриваются общеметодологические методы историографии. Автор показывает отдельно взятые методы исследования и раскрывает их сущность, содержание и особенности. Анализируются функции историографических методов и их значение в исследовании.

In this article is considered total methodological methods of sciences and historiography. The author shows methods of research and its significance, concept. Functions of Historiographical methods of the research are analyzed.

Методология көне грек сөзінен аударғанда «методос», «зерттеу жолдары», «таным тәсілдері», ал «логос» ілім деген мағына береді, яғни ол ғылыми зерттеу жолдары, таным тәсілдері туралы ілім болып шығады. Ғылымда методологияның «тарихи таным теориясы» деген интерпретациясы да кездеседі. Қазіргі кезеңде методологияның анықтамасын беруде ресейлік тарихшылар белсенділік танытуда. Мәселен, В.В.Журавлев: «... тарихи зерттеу методологиясы — бұл тарихи білімді дүниеге келтіру және олардың принциптерін реттеу. Методология бұл тұста ғалымның қарамағындағы малай немесе құлдық ұруды талап ететін патша емес. Яғни методологияны «не істесем де өзім білемін» деген принципті ұстанып, оны біржақты дәріптеуге немесе елеусіз қалдыруға болмайды. Нағыз тарихшы ең алдымен өмір бойы методологиялық жағынан жетіледі. Ол ғылымда жинақталған методологиялық қазынамен бірге өседі, ал соңғысы ғалымның күш-қайратының арқасында молаяды», — деп жазды [1]. Сонымен, тарих ғылымының методологиясы теориялық, дүниетанымдық ережелердің жүйесі, ол нақты шындықты танудың тәсілдері ретінде ғылыми талдау жасау талаптарынан пайда болады. Басқаша айтқанда, тарих ғылымының методологиясы — ғылыми зерттеу жұмысында танымдық принциптер, идеялар ретінде пайдаланылатын белгілі бір дүниетанымдық теориялық ережелердің жүйесі. Методология — белгілі бір мәселені зерттеудің ғылыми әдістемелері. Тарих ғылымындағы зерттеу тәсілдері мен жолдары, яғни методология, математикадағыдай дайын формула емес, ол өзін теориялық жағынан жетілдіруді және үздіксіз ізденістер арқылы қалыптастырып, дамытуды талап етеді. Методологияға сүйеніп, зерттеуші іс-тәжірибелік қызметінде әдістер кешенімен жұмыс істейді. Осыған байланысты ғылыми әдістер құрылымын былайша

көрсетуге болады: 1) танымның мазмұнын сипаттайтын дүниетанымдық ережелер мен теориялық принциптер; 2) зерттелуге тиіс мәселенің ерекшеліктеріне сәйкес әдістемелік қолданыстар; 3) ғылыми зерттеуді дәйектейтін, оның барысы мен нәтижелерін көрсетуге қолданылатын тәсілдер. Осылайша, әдіс зерттеудің теориясының, әдістемесінің және техникасының өзара байланысын іске асырады.

Методология әдістен де кең, ол әдістердің ілімі ретінде білімнің үш деңгейінен құралады: философиялық, ғылыми-теориялық және эмпирикалық.

Біздің ғылыми мақала жазудағы басты мақсатымыз — тарихнаманың зерттеу әдістерін көрсету және олардың әрқайсысына сипаттама беру. Мұндағы ойымыз — жас тарихнамашыларға тарихнамалық зерттеу дайындауда ғылымның теориялық-методологиялық ұстанымдары бойынша бағыт-бағдар көрсету.

Методологияның аса бір маңызды міндеттері — тарихнама ғылымының әдістерінің табиғатын, пайдаланылуын және ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа қол жеткізу әдістің жалпы мазмұнын, соның ішінде ғылымның әдісі ретінде түсіну арқылы мүмкін болады.

Әдістің ғылыми зерттеу үшін маңызы өте зор. Оның үстіне тарихнамалық процестің күрделілігі көптеген зерттеу тәсілдерін қолдануды талап етеді. Тарих ғылымында әдістің құндылығы сол, ол методологияны жетілдіру және байыту мақсатында қажетті материал бере алады.

Әдіс адамның танымдық қызметіндегі және тәжірибеде белгілі бір нәтижелерге қол жеткізудің тәсілдері, құралы ретінде баршаға таныс. Орыс зерттеушісі Е.М.Жуков: «Әдіс ғылымға бағыт беріп қана қоймайды, сонымен қатар қарастырылуға тиіс процестер мен құбылыстарды шырғалаңнан шығарудың дұрыс жолын көрсетеді», — деп толықтырған [2]. Осы тұрғыдан алғанда әдіс ғалымға тақырыпты зерттеуде бағыт беріп, оның танымдық қызметін рационалдандырып, тиімділігін қамтамасыз етеді әрі өзіне дейінгі зерттеушілердің жинақтаған фактілері мен мәліметтерін жүйелеуге, бағалауға жағдай жасайды. Сондықтан да әдіс өткен уақыттардағы ғылыми жұмыстың тәжірибесінен орын алып, болашақтағы зерттеудің шешуші факторы ретінде шынайы білімді қалыптастырудың тәсіліне айналады.

Айта кетерлік жайт, ғылыми әдебиеттерде әдіс өздігінен жасампаздық рөл атқара алмайды, ол тек шығармашылық қабілеттің дамуына жағдай жасайды деген пікір де кездеседі. Шындығында да тарихнамада әдіс өзінен-өзі зерттелуге тиіс материалға қосымшасыз білімге айнала алмайды, ал егер оны шеберлікпен таңдап, пайдалана білсе, тарихи білімді алдыға жылжытады. Осындай мағынада әдістің шығармашылық рөлі туралы айтуға болады. Тарихнамада әдістер тарих ғылымын дамыту үшін жаңа білімді алу мақсатында пайдаланылады.

Әдіс эвристикалы. Ол өз бойында объективтілік пен субъективтілікті сақтайды. Осы орайда орыс зерттеуші П.В.Копнин: «Танылған заңдылықтар әдістің объективті қырын құрайды, ал соның негізінде пайда болған зерттеудің тәсілдері мен құбылыстардың өзгеруі субъективті өмір сүреді», — деп санайды [3]. Әдістер жетіліп, өзгеріп, басқаларға орын беріп, анағұрлым прогрессивті әрі рационалды бола түседі. Әдіс методология арқылы теориямен астасып жатады, өйткені теория ғылыми әдістің дамуынсыз өмір сүре алмайды. Себебі әдіс теориялық білімге негізделген сайын күшее түседі. Сондай-ақ әдіс пен теорияның бөлінуі алғашқысының бұрмалануына, соңғысының мазмұнынан айырылуына әкеледі.

Осылайша теория мен әдістің диалектикалық өзара байланысының нәтижесінде олардың арасында бір-бірімен сабақтастықтағы толысу процесі жүреді. Мұның өзі тарихнаманың тәжірибесін түсіну үшін қажет.

Әдіс және оның сипаты зерттеу объектісіне қатысты айқындалады. Ол зерттелуге тиіс объектінің ерекшеліктерімен байланысып қана қоймайды, екі түрлі фактор арқылы оның мәні терең ашылады. Олар зерттеушілердің алдыңғы ұрпағының материалдар жинақтауы және талдануы, шынайылыққа жетудегі әлеуметтік принциптің рөлі.

Тарихнамадағы әдістің ерекшелігі мен атқаратын рөлін айқындау үшін жалпы ғылымдағы әдістің анықтамасын, ғылыми танымның түсінігін, сонымен қатар тарих ғылымын дамытудың жинақталған тәжірибесін білу қажет.

Тарихнамадағы зерттеу, яғни ғылыми әдістер — бұл тарихнамашының танымдық қызметіндегі тарихи білімнің шынайылығына жетудегі саналы тәсілдер мен жолдар. Әдіс — тарихи заңдылықтарды оның нақты көріністері тарихи фактлер, фактлерден жаңа білімді шығару жолдарын зерттеудің тәсілі [4]. Әдістер тарихнамашының қызметін рационалдандырып, ғылыми зерттеуде пайдаланудың тиімділігін қамтамасыз етеді. Сөйтіп тарихнамашының ғылыми ізденістерінің методологиялық бағыты айқындала түседі.

«Методология» — әдістен де кең ұғым. Методология мен әдістің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Объектінің оны тану, тақырыптың зерттелу деңгейіне байланысты зерттеу әдістері әр түрлі болып келеді: теориялық, эмпирикалық, жалпы, дара, салыстырмалы, қосалқы, көркемсуретті және т.б. Методология осы және басқа әдістердің жалпылама, әр түрлі болулары туралы ғана ілім болып табылмайды. Ғылыми жұмысты жүргізудің әдіс-тәсілдерінің көмегі арқылы анықталатын әдістің функциялары және оларды пайдалану методология үшін жеткіліксіз, өйткені олардың құрамынан ғылыми ақиқаттың жалпылама жетістігін қамтамасыз етуге бағытталған құрылымдық элементтер орын алмаған. Сонымен қатар әдістің өз бетінше әрекет етуі де относителді, себебі ол зерттеу жүргізілмесе, қолданылмайды.

Әдістің функциялары туралы келтірілген пікірлер мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: біріншіден, методология бүкіл танымдық процеске бағыт беруші «әдіс» ұғымынан әлдеқайда кең әрі ауқымды, өйткені ол дүниетанымның жалпы құбылыстарын бейнелейді, әдістің ғылыми қолданысын қамтамасыз етеді және ғылыми танымның барлық жүйесінде байланыстырушы рөл атқарады. Екіншіден, ғылымда да дүниетанымдық рөл атқарады.

Методология мен әдісті теңестіру әдіснаманы гносеология позициясына түсіріп, таным теориясындағы онтологиялық, аксиологиялық аспектілерді әлсіретеді.

Тарих ғылымы методологиясының мәнін ашуға бағытталған осындай жалпы бағыт әдіс пен әдіснаманың субординациялық өзара қарым-қатынасын ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрасында ғалымдар арасында «егер методология танымдағы басты жол болса, әдістер осы жолмен қалай жүруді анықтап береді және методология талдаудың құралы, бірақ ол сол талдауды алмастырмайды» деген қағида қалыптасқан.

Дегенмен айтылған пайымдаулар тарихнама үшін жеткіліксіз. Методология әдістерді талдау және сыныптау, сондай-ақ олардың арасынан тиімділерін таңдап алу мүмкіндігіне ие. Оларды тарихнамалық тәжірибеде пайдалануда тарихнамалық талдаудың объектісі, зерттеудің мақсат-міндеттері және т.б. тәрізді бірқатар шарттары орын алған. Методологияда таным әдістері зерттеу тәсілдері ретінде трансформацияланады, берік теориялық негізге айналады деген де пікірлер кездеседі.

Методологиялық талдаудың тағы бір артықшылығы, ол теориялық негізде таңдап алынған әдістерді біріктіре алады, ақиқат жолындағы қызметінің соңғы нәтижесіне қол жеткізеді.

Осылайша, методология мен әдістер қай жағынан алып қарасаңыз да синонимдер бола алмайды. Методология мен әдістерді теңестіру ұмтылыстарына қарсы шыға отырып, олардың өзара байланысының, генетикалық түптамасын және ғылыми танымның шынайылығын қамтамасыз ету мақсатының, тарих ғылымын дамытудағы заңдылықтарының ортақ екендігін баса айтқан жөн. Осы орайда әдістер методологияның жекелеген аспектілерін іске асырады деп санауға болады. Бұдан өзге әдіс ғылыми таным методологиясын жетілдіріп, байытуда орасан зор мәлімет береді. Алайда методологияның біртұтас жүйесінде әдістер өзіндік негіздемесі, орны арқылы дамып, жетіледі. Тарихнамада қазіргі кезеңде әдістер жүйесі қолданылады. Тарих ғылымының тарихындағы әдістер гуманитарлық пәндердегі ғылыми-зерттеу тәсілдеріне ұқсайды. Осыған орай оларды мынадай етіп жіктеуге болады: тарихнаманың ерекшеліктері мен міндеттері ескерілген барлық гуманитарлық немесе қоғамдық ғылымдарға ортақ әдістер; тарихнамалық танымның өзіне тән әдістер; басқа да, соның ішінде аралас ғылымдардан алынған, яғни пәнаралық әдістер.

Айта кетерлік жайт, жалпы ғылыми әдістерді тарихнамада нақты пайдалану оның терминдер аппаратын толықтыратын дәйекті дерек болуына мүмкіндік береді. Зерттеу әдістері тәжірибеде «таза» күйінде қолданылмайды, олар бір-бірімен қосылып, тарихнамалық еңбек дайындауда әр түрлі әдістердің қоспасы ретінде көрініс табады.

Ғылымда тиімді әдістерді пайдалану мынадай факторларға байланысты болады: ғылымның даму деңгейі, зерттеушінің біліктілігі, оның элеуметтік позициясы, дәстүрлер және т.б. тарихнамадағы тарихи салыстырулардың, теңеулердің, параллельдердің және т.б. маңызы зор. Осындай «қасиеттерді» салыстырмалы-тарихи әдіс өз бойына жинаған. Бұл әдіс басқалардың арасында алдыңғы орынды иеленеді, себебі тарихшылықтағы әмбебап потенцияны біріктіреді, тарих ғылымының болашағын болжауға қолайлы жағдай тудырады.

Тарихнамада осы әдіс өзінің мақсат-міндеттерінен шыға отырып, белгілі бір тарихи жағдайда пайда болып, әр түрлі даму сатыларында түбегейлі өзгеріп отырған, әрекет еткен тарихнамалық фактілерді оқып-үйренуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс тарихнамада сонымен қатар жекелеген тарихи сатыларда қалыптасып, тарихи білімнің жаңа міндеттері мен шарттарына қарамастан, қайталанатын

құбылыстардың алғы шарттарын, себептерін айқындауда аса қажет. Қайталанатын тарихнамалық фактілердің себептерін ашуда тарихнамашы салыстыратын құбылыстың ең алғашқы интерпретациясына назар аударуы тиіс. Аталмыш әдіс генетикалық туыстастықтағы, бірақ шығу тегі жағынан бір-бірімен байланыспаған, дегенмен біртұтас тарихнамалық ахуалға әрекет еткен фактілерді салыстыруда жиі қолданылады. Ескеретін жайт, салыстыратын құбылыстардың ортақ белгілері болуы тиіс. Оның үстіне тәжірибеде салыстырмалы тарихи әдісті пайдалану тарихнамашыны тарихты бұрмалау мен жаңсақ етуден сақтандырады.

Салыстырмалы-тарихи әдіс — тарих ғылымында жинақталған терең білімді айқын көрсетуге, ғылымның дамуы заңдылықтарын анықтауға, пікір өрісінің тарлығынан босауға, тарих ғылымын ары қарай дамытуға жағдай жасайтын тарихнамадағы қолайлы әдістердің бірі. Салыстырмалы-тарихи әдіс тарихнамада нақты талдауды жоққа шығармайды, керісінше, оны қолдануды қажет етеді [5, 21]. Нақты талдауға теориялық және нақты-тарихи мәселелерді бір-бірімен өзара байланыста зерттеуде ғана қол жеткізуге болады. Нақтылы ғылым дамуындағы белгілі бір оқиғалардың себептерін, қарастырылатын мәселелердің кеңдігін, бұрын-соңды ашылмаған жаңа тақырыптардың пайда болуын, соны идеялар, қорытындылар, пікірлер қалыптастырудың т.б. шарттарын іздеп табуды білдіреді.

Салыстыру тарихнама үшін аса қажет, өйткені осы әдіс арқылы бұрын белгісіз болып, зерттелмей келген тарихнамалық факт ғылыми айналымға енген, тарихнамашының тиісті бағасына ие болған деректер өзара салыстырылады. Салыстырмалы-тарихи әдіс ғылыми әдебиеттерге енген қате пайымдаулардың, бірнеше рет қайталанған кемшіліктердің себептерін анықтауда, сондай-ақ оларды болашақта болдырмаудың алдын алуда елеулі рөл атқарады.

Айта кетерлік жайт, білімнің белгілі бір мөлшері жинақталғанда әрі зерттеу құбылыстары санқырлы болғанда ғана салыстыруды жүргізген жөн. Астын сызып айтылуға тиіс тұжырым, салыстырудың ғылыми құндылығы салыстырылатын тарихнамалық фактілерді терең түсінуге байланысты арта түседі.

Осылайша, салыстырмалы-тарихи әдіс тарихнамаға тарих ғылымында жинақталған білімнің тереңдігін ашып көрсетуге, даму заңдылықтарын нақты айқындауға, пайымдауларды таразылауға, тарихтың тарихын дамытудың бағыттарын көре білуге жағдай жасайды.

Аталмыш ғылыми әдіс тарихнамада нақты талдау тәсілін қолдануға жол ашады. Нақты талдауға теориялық және нақты-тарихи зерттеудің өзара тоғысуларының негізінде қол жеткізіледі, себебі мәселенің тарихы мен теориясы бір-бірімен тығыз байланыстағы, бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын ғылыми таным тұстары болып табылады.

Тарихнамадағы нақты-талдау тарихнамалық құбылыстарды олардың пайда болуы мен өзара ықпал ету шарттарын ескеріп, теориялық фактілік материалдарды және көп түрлі элементтердің бірлігі ретінде зерттеу дегенді білдіреді.

Нақтыландыру — ғылымды дамытудағы белгілі себептерді айқындауға, тақырыпты кеңейтуге бұрын зерттелмеген тақырыптарды шығаруға, жаңа идеяларды, пайымдауларды, қорытындыларды қалыптастыруға қажетті алғы шарттарды іздеу. Көп түрліліктің бірлігі осылайша пайда болады. Осылайша нақты талдауды тарихнама ғылымын дамытудың маңызды әдістерінің бірі, оның «жаны» деп санауға болады.

Тарихнама өзінің зерттеу арсеналында логикалық талдау әдісіне ие. Логикалық әдісте тарихнамалық талдаудың үлкен мүмкіндіктері шоғырланған. Ол — тарихнамалық фактінің өзіне тән белгілерін, ерекшеліктерін, оның көпқабатты құрылымын, өзге де тарихнамалық құбылыстар мен арақатынастарын ашуға қолайлы әдіс. Осы әдіс арқылы басты тарихнамалық факт анықталады. Аталмыш әдісті пайдалану білімнің жинақталу процесінің қиындықтарын айналып өтпей, керісінше, тарих ғылымын объективті түрде зерттеу деңгейіне қол жеткізуге ықпал етеді. Тарихнамада логикалық талдауды бірнеше деңгейлерде жүргізуге болады. Оның алғашқысында тарих ғылымындағы жекелеген құбылыстар мен оқиғалар талданады. Осы деңгейде негізінен формалды логика қолданылады. Келесі, екінші, деңгей белгілі бір тарихи кезең немесе саты шеңберіндегі тарих ғылымының дамуын талдауды қамтиды. Осы жерде ғылым дамуындағы жалпылама, әр түрлілік, ерекшелік анықталады. Үшінші деңгейде диалектикалық логиканың көмегімен талдаудан синтезге, тарихи білімді дамытудың жинақталған тәжірибесінен теориялық қорытындылауға өту жүреді.

Синтездік таным толыққанды талдау бола алмайды. Логикалық талдау және оның жоғарғы деңгейі диалектикалық синтез тарихи ойдың, күрделі, әр түрлі ойлау операцияларының, басты элементтері мен сатыларының қорытындысы болып табылады. Осылардың нәтижесінде тарихи ойдың және оның маңызды элементтері мен сатыларының мәні танылады [6]. Сонымен қатар талдау

мен синтездің заңды өзара әрекеті, олардың үйлесуі логикалық талдау әдісін тиімді пайдаланудың шарты болып табылады. Тарих ғылымында әр қырынан жинақталған білімнің негізінде ғылыми ойдың дамуының жалпы және біртұтас бейнесін жасауға мүмкіндік беріп, оның ілгерілеуінің заңдылықтарын айқындайды. Сондай-ақ талдау мен синтездің диалектикалық өзара әрекеті, олардың үйлесімі логикалық әдісті қолданудың тиімді шарты және тарих ғылымында жинақталған білімнің көптүрлілігінің негізінде ғылыми ойды дамытуға мүмкіндік береді.

Логикалық позитивизм де тарихнамада кеңінен қолданылады. Ол тарихнамалық фактлерді олардың өзара байланысының процесі позициясынан зерттеуге қолайлы жағдай жасайды. Мұнда жекелеген сатылар мен кезеңдер тарихнамалық білімді тереңдету және жинақтаудың объективті заңдылықтарын ашу мақсатында салыстырылады. Бұл әдісте тарихнама үшін *хронологиялық* баяндаудың аса маңызды функциясы орын алған. Аталған әдіс арқылы ғылыми ойдың, яғни тұжырымдамалардың, көзқарастардың, идеялардың хронологиялық сабақтастықтағы қозғалысы қарастырылады. Нәтижесінде генетикалық бір-бірімен байланыстағы және қайталанатын тарихнамалық фактілердің тізбесі пайда болады. Осы тізбені құрайтын фактілерді таңдауды зерттеу тақырыбының құзырына беріледі. Ал оларды хронологиялық ретке қою ғалымды уақыт өткен сайын бір жағынан, әр түрлі сипаттағы құбылыстарды ескеруге мәжбүр етеді. Зерттеудің мерзімдемелік әдісі кейде тарихнамалық талдау жасауға қолайсыз болады. Мұндай жағдайда тарихнамашы мерзімдемелік әдістің бір түрі болып табылатын *проблемалық-мерзімдемелік* әдісті ұстанады [7]. Проблемалық-мерзімдемелік әдіс ауқымды кең тақырыпты бірнеше ықшам проблемаларға бөлу арқылы зерттеуде ұтымды. Әрбір шағын мәселе тарихнамалық фактлерді бірінен соң бірін мерзімдемелік кезекке қою арқылы қарастырылады.

Қазіргі кезеңде республикадағы тарихшы зерттеушілер көбіне осы әдісті пайдаланады. Бұл, бір жағынан, мәселенің әр түрлі кезеңдерде қойылымын көрсетсе, екінші жағынан — тақырыпты терең зерттеуге ықпал етеді. Тарихнамалық деректерді осындай бөліністе зерттеудің артықшылығы, сондай-ақ осалдығы бар. Тиімді тұсы сол, жекелеген тарихнамалық фактілердің әрекетін терең меңгеруге, түсінуге мүмкіндік береді. Алайда мұндай бағыт тарих ғылымының тарихының даму заңдылықтарын мен қозғалысын анықтауда жеткіліксіз әрі салдары жағымсыз болып келеді.

Қазіргі тарихнамалық тәжірибеде хронологиялық және проблемалық хронологиялық әдістер бірін-бірі толықтыра, тұтаса келіп, жиі қолданылады.

Тарихшылар мен тарихнамашылардың үнемі пайдаланатын әдістерінің бірі — *мерзімдемелік әдіс*. Бір тарихи кезеңнен екінші кезеңді ажырата білу мерзімдеменің теориялық негізі болып табылады. Мұндай бағыт тарихтың заңдылықтарын зерделеуге бағытталған.

Мерзімдемелік әдіс тарихнамалық фактлерді олардың өзара байланысы процесіндегі позиция тұрғысында жекелеген сатылар мен кезеңдер тарихнамалық білімді жинақтаудың және тереңдетудің объективті заңдылықтарын айқындау мақсатында теңестіріліп зерттеуге жағдай жасайды [5; 22]. Тарихи процестегі мерзімдемелік әдіс — бір-бірінен тарихи заңдылықтардың, тенденциялардың түрлері, әдістері арқылы, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастарының деңгейі бойынша дәуірлерді, кезеңдерді, сатыларды айқындауда қайталанбайтын тәсіл. Мұның өзі тарихтағы ең басты бағыт. Адамзат тарихын, соның ішінде қазақ тарихын дәуірлерге бөлмей қарастыру мүмкін емес. Себебі әрбір тарихи дәуірдің өзіндік ерекшеліктері, даму заңдылықтары, өзіне тән белгілері т.б. бар. Тарихты дәуірлемей зерттеу оны бұрмалауға, қате, жаңсақ тұжырымдар жасауға жол ашады. Кеңестік тарихнамада дәуірлеудің формациялық теориясы үстем етсе, қазіргі отандық тарих ғылымында өркениеттік тұжырымдамалар қалыптасқан. Қазақ тарихы осы ұстанымдарға сәйкес ежелгі дәуір, орта ғасырлар, жаңа заман, қазіргі заман деген дәуірлерге бөлінген. Дәуір замандарға, заман кезеңдерге, кезең сатыларға бөлінеді. Дегенмен ғылымда дәуірлеу мәселесінде әлі де шешімін таба алмай отырған проблемалар да кездеседі. Ондай мәселелерді қазақстандық тарихшы-ғалымдар көтеріп, өз пайымдауларын көрсетуде.

Тарихнамада да осындай көрсетілген жаһандық факторлар әрекет етеді. Алайда оның өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ғылым саласында кезеңдер мен сатыларға бөлу әрбір жаңа тарихнамалық уақыт кесіндісіндегі ғылыми ойдың дамуындағы шешуші бағытты, белгілі бір кезең ішіндегі соны құбылыстарды, оларды алмастырған тың процестерді айқындау мақсатында қолданылады [8; 62].

Мерзімдемелікті зерттеу әдісі ретінде пайдалану, оның ғылымилығы ең алдымен мерзімдеменің критерийлерін таңдап алумен байланысты. Тарихнамада, тарих ғылымында тәрізді критерийлер болып қоғам өміріндегі фактор және солармен байланыстағы тарихи білімнің дамуындағы объективті, субъективті элементтер саналады. Сондай-ақ осы ереже мына төмендегілер арқылы нақтыландырылады: тарихнамадағы мерзімдемеліктің критерийі тарих ғылымын дамытудағы сапалы

өзгерістер, тарихи шығармашылықтың әдістері мен сипатының трансформациясы, оның ұйымдастыру түрі. Хронологиялық шеңбер түрінде белгіленген мерзімдемелік әдісті пайдалану тарихи ғылыми білімнің қалыптасуы мен дамуы процесіне терең үнілуге мүмкіндік береді.

Тарихнамадағы субъективті фактор ғылымның жағдайын тікелей сипаттап береді. Зерттелуге тиіс мәселелер ауқымының кеңеюі, ғылыми мекемелер қызметінің сипаты мен міндеттері, тың деректерді ғылыми айналымға түсіру т.б. Объективті және субъективті факторлардың ғылымға ықпал етуі тікелей әрі тура болмайды, себебі көп жағдайда гуманитарлық ғылымдар саяси сананы бейнелейді.

Мерзімдемеліктің нақтыландырылған ғылыми критерийлері кездейсоқ таңдалған мерзімге негізделген субъективті пайымдаулардың дүниеге келуіне тосқауыл бола алады. Мынадай мәселеге ерекше назар аударған жөн, жекелеген кезеңдер мен сатылардағы хронологиялық шек тарихи білімнің барлық салалары үшін жарамды бола бермейді. Оның үстіне кезеңдерде және сатыларда көрсетілген критерий түрлі жағынан көрінеді. Жалпы мерзімдеме тарихнама ғылымының басты бағытын көрсетеді. Сонымен қатар тарихнамада оның жекелеген кездерде бұра тартатын тұстары болады, өйткені мерзімдеме тарихи құбылыстарға қатысты математикалық формула емес.

Тарихнаманың методологиялық негіздерін толықтыратын мәселенің бірі — *тарихнамалық мерзімдеме* қалыптастыру. Мұны жоғарыда айтқан мерзімдемелік әдіспен шатастыруға болмайды. Кез келген мәселенің зерттелу деңгейін анықтау тарихнамалық кезеңдерге бөлуді талап етеді. Мерзімдеме әр кезеңдегі тарихи еңбектердің жариялануына, ерекшеліктеріне байланысты жасалады. Тарихнамалық деректерді, тарихи еңбектерді т.б. кезеңдерге бөліп талдау зерттеудің тереңдігі мен құндылығына әсерін тигізеді.

Тарихнама үшін ғылымды дамытуда ретроспективті талдау айтарлықтай маңызға ие болады. **Ретроспективті** әдістің мәні тарихи оқиғаларды зерттеуде зерттеушінің ой-пікірлер қозғалысы процесінің қазіргі кезеңнен өткенге қарай жүруін зерттеу. Қазіргі кезде сақталған көне тарихтың элементтерін оқып-үйрену, солардың негізінде тарихтағы оқиғалар мен құбылыстарды қайта жаңғырту ретроспективті әдістің басты функциясы болып саналады [8, 41]. Бір уақытта бұл әдіс кейінгі тарихи тәжірибеде зерттеулердегі қорытындыларды тексеруде тиімді. Ретроспективті әдістің методологиялық негізі — өткеннің, қазіргінің және болашақтың бірлігі туралы ұстаным.

Тарихнамадағы ретроспекция қазіргі кезеңдегі білімді оның өткен уақыттардағы жағдайын оқып-үйреуге пайдалануда елеулі нәтижелерге қол жеткізеді. Мұнда тарихты біртұтас заңды процесс ретіндегі ұғымға жетелейтін адамзат жинақтаған тәжірибе үлкен рөл атқарады. Әрбір жаңа саты өзінің алдындағы кезеңнің элементтерін бойында сақтайды.

Тарихнамадағы ретроспекция бірнеше деңгейде іске асырылады. Солардың алғашқысы бұл — аталмыш ғылымдағы қазіргі заманғы теориялық және методологиялық ережелерді ғылыми ойдың қалыптасуы мен дамуы процесін, оның прогрессивтілігін немесе регрессивтілігін, сондай-ақ тарихнамалық қорытындыларды, тұжырымдарды алу жолдарын айқындауда пайдалану. Екіншісі — тарихнамалық деректанудың жетістіктерін тарихнама бойынша дайындалатын жұмыстардың деректік негіздерін талдауда пайдалану. Үшіншісі — қазіргі заманғы тарихнаманың себеп-салдарларының байланысын өткен кезеңдерде оның дамуындағы ұқсас құбылыстарды талдау үшін пайдалану. Осы деңгей өткен мен қазіргінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігінің арасында ерекше көрініс табатын күмән келтірмейтін фактісіне негізделеді. Отандық тарихнама ғылымын жан-жақты дамытқан сайын ретроспекцияны пайдаланудың жаңа деңгейлері ашылуы мүмкін.

Тарихнамадағы ретроспективті талдауды қолдану қазіргі кезеңдегі ғылым дамуының жетістіктері болып саналатын бағаны өткенге көшіру дегенді білдірмейді. Сонымен қатар кешегі уақыттағы еңбектерге қойылған талаптарды бүгінгі күнге таңу қисынсыз. Тарихнаманың мәніне тәжірибеде өзектіліктің келеңсіз түсінігіне алып келетін ғылыми тәсілі қайшы. Ғылымның белгілі бір сатыларындағы дамуын, сондай-ақ жекелеген авторлардың жетістіктерін, кемшіліктері мен қателіктерін, соған сәйкес кезеңнің ерекшеліктерінен шыға отырып айқындауға болады. Өйткені кез келген кезеңдегі саяси, әлеуметтік, т.б. ахуал ғылым дамуына ықпал етеді. Ретроспекцияны қолданған, тарих ғылымының қазіргі заманғы жетістіктерін пайдаланған тарихнамашының алдыңғы кезеңінен тарихи болып қалыптасып үлгермеген идеяларды іздеуі қисынсыз әрекет. Ғылыми ойды дамытудағы еңбектердің маңызы олардың дүниеге келген уақыты, ғылымның жағдайы, оның болашақ прогреске ықпалы арқылы бағаланады. Әрбір ғылыми еңбек өз дәуірінің туындысы, сондықтан да оның ұтымды тұстарымен бірге әлсіз жақтары болады. Сол себепті өткен уақыттардағы шығармаларға қазіргі заман тұрғысынан баға беруде осындай методологиялық принципті ескерген жөн.

Тарихнамада *өзектілік* әдісін пайдаланған тиімді. Өзектілік ғылыми білімнің құндылықтарын қазіргі және болашақ уақыт үшін айқындау дегенді білдіреді [9]. Тәжірибеде өзектілік әдісін қолдану тарихи білімнің ғылымды дамытудағы маңызын анықтауда мол мүмкіндіктер тудырады. Сонымен қатар өзектілік әдісі тарих ғылымының болашақта дамуы үшін ғылыми болжамдар жасауға, басты тенденцияларды айқындау және олардың өткеннен қазіргіге қарай өзгеруін көрсетуге жол ашады. Бір уақытта ол тарихнамашының келешек қызметіне тарих сабақтарының негізінде тәжірибелік ұсыныстар жасауға мүмкіндік беріп, тарихтағы «ақтаңдақтарды» жоюға септеседі.

Айта кетерлік жайт, тарихнамадағы өзектілік тек қазіргі кезеңдегі проблемаларды зерттеу дегенді білдірмейді. Әрине, қазіргі заманның мәселелерін қарастыру аса қажет, дегенмен бүгінгі күннің зәру тақырыптарын талдау ғылымды тың тұжырымдармен байытады.

Тарихнама *перспективтілік* әдісін де қолдана алады. Бұл әдісті пайдаланудың қажеттілігі өзінің бойына өткен мен қазіргіні жинақтаған тарих ғылымының мәніне тікелей қатысты. Тарих ғылымының болашағын болжау оның өткені мен қазіргі уақыттағы дамуы, ғылымның қозғалыс заңдарын тану туралы шынайы тұжырым жасай алуымен байланысты. Перспективті бағыттарды, тақырыптарды, проблемаларды анықтау, зерттеу жұмысының өткен тарихи сатылардағы ізденіс деңгейіне байланысты. Өткен кезеңдердегі тарих ғылымының заңды дамуы туралы білім қазіргі уақытқа дұрыс бағыт алудың және болашақты болжаудың алғы шарттары болып саналады. Тарихнамадағы перспективтілік ғылым дамуының алдыңғы сатыларындағы тарихи білімді талдауымен ғана емес, сонымен қатар мемлекеттегі саяси билікке, идеологияға, қоғам дамуындағы сұраныстарға да тығыз байланысты болады.

Тарихнамалық талдауда *жүйелілік* әдісі де қолданылады. Осы әдістің және оның мүмкіндіктерінің негізінде тарихнамалық дамудың жалпы көрінісінен бір немесе бірнеше арнайы тақырыптар мен проблемалардың зерттелу жағдайын көруге, олардың өзара байланыстарының басты элементтерін анықтауға болады. Бұдан өзге анағұрлым дамыған тарихнамалық білімнің құрылымын, оның алғашқы сатыларын тануға жағдай жасайды.

Тарихнама басқа да ғылымдардан түрлі әдістерді, сондай-ақ аралас әдістерді пайдаланады. Мұндай әдістерді пайдалану зерттеу тәжірибесінде аса маңызды, өйткені ғылымның интеграциялану процесі бір ғылымның екінші бір ғылымнан зерттеу әдістерін алудан көрінеді. Мәселен, тарихнама ғылымы математика, әлеуметтану, тарихи демография ғылымдары кеңінен қолданатын *статистикалық* әдісті кітап, журнал жылнамаларын және өзге де мерзімді басылым материалдарын талдауда пайдаланады.

Жоғарыда көрсетілген әдістер тарихнамада қолданылатын ғылыми-таным тәсілдерінің барлығын қамтымайды, алайда олар бірігіп, тарихнамалық шығармашылықтың мықты іргетасын қалай алады. Дегенмен түрлі тарихнамалық мәселелерді тиімді түрде талдауда ғылыми әдістердің өзге, жаңа түрлерін пайдалануға болады. Десек те белгілі бір әдісті таңдап алу кездейсоқ әрі мақсатсыз сипатқа ие болмайды. Ғылыми әдісті таңдау тақырыпқа және зерттеудің өзіндік ерекшеліктеріне, сондай-ақ методологиялық принциптеріне байланысты жүреді.

Осылайша ғылыми тәжірибеде қолданылатын тарихнамалық зерттеу әдістеріне тоқталып, олардың маңызын ашып көрсеттік. Жоғарыда аталып, талдау жасалған әдістердің көпшілігі тарихнамалық шығармашылықта пайдаланылады. Тарихнамашы-зерттеушілердің көпшілігі көрсетілген әдістердің тек кейбіреулерін ғана ұстанса, енді біреулері үш, төрт әдісті пайдаланумен шектеледі. Алайда ғылыми тәжірибеге сүйеніп айтатын болсақ, тарихнамалық әдістер неғұрлым барынша тиімді әрі орынды қолданылса, соғұрлым зерттеу ғылыми және нәтижелері құнды, тұжырымдары салмақты бола түседі. Сондықтан жас зерттеушілер тарихнамалық жұмыстың бастауында методологиялық әдістерді дұрыс таңдаулары тиіс. Методологиялық әдістері ғылыми талаптарға сәйкес дайындалған зерттеулерді нағыз тарихнамалық еңбектер деп бағалауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Журавлев В.В. Методология исторической науки. Вчера. Сегодня. Завтра // Кентавр. — 1995. — № 6. — С. 146.
2. Жуков Е.М. Очерки методологии истории. — М., 1989. — С. 27.
3. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. — М., 1997. — 509 с.
4. Кориунов А.М., Петров Ю.В. Методологические проблемы исторического познания. — М.: Высш. шк., 1981. — С. 19.
5. Маслов Н.Н. Основные проблемы методологии истории КПСС. — М., 1981.
6. Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. — М.: Мысль, 1974. — С. 72.
7. Косолапов В.В. Методология и логика исторического исследования. — Киев: Вища шк., 1977. — С. 39.

8. Зевелев А.И. Историографические исследования, методологические аспекты. — М.: Высш. шк., 1987.
9. Спиринов Л.М. Теория, методология и методика исследований по истории КПСС. — М.: Москов. рабочий, 1992. — С. 64,65.

УДК 94(574) «1930/40»

М.Ч.Калыбекова

Каспийский общественный университет, Алматы

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИЧИНЫ ВЫСЕЛЕНИЯ И ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ

Сталиндік репрессия кезінде Қазақстанға бұрынғы Кеңес Одағының әр аймағынан зорлық-зомбылықпен әр ұлттардың өкілдері мен топтары көшіріліп, оларға фашистік Германиямен іштей байланыс жасады деген айып тағылды, олар 50-ші жылдардың ортасына дейін ерекше режимді бақылауда болды.

The representatives of various stratum of the population and also whole peoples and the ethnic groups was violently moved from different regions of former the USSR to Kazakhstan during Stalin repression's. Communists accused them in cooperation with fascist Germany and almost up to middle 1950 years these people were under a special mode.

Сложившаяся к концу 30-х – началу 40-х годов XX в. в бывшем Советском Союзе политическая система характеризовалась сращиванием партийного и государственного аппаратов, утверждением административно-командных методов управления всеми сферами общественной жизни. Административно-командная система, культ личности Сталина наложили глубокий отпечаток на развитие советского общества. Нужно отметить, что составной частью политического развития СССР в годы Великой Отечественной войны являлась национальная политика Коммунистической партии и Советского государства.

Обычно историю выселения и депортации народов, в одночасье ставших неудобными, связывают с войной. Однако такая трактовка не раскрывает сути проблемы. Ибо выселение людей различных классов, социальных групп и сословий, национальных меньшинств и этнических групп практиковалось еще задолго до войны.

Какие причины стоят за беспрецедентным фактом массовой депортации народов? Этот вопрос задается уже не один десяток лет, но исчерпывающего ответа на него не существует и поныне. Официальная версия выселения сводится к тому, что представители этих народов во время военных действий якобы активно сотрудничали с гитлеровскими захватчиками, развернули в тылу наших войск бандитско-повстанческое движение и т.д. [1; 80].

Обстоятельный и непредвзятый анализ этих событий дает основание не согласиться с подобными утверждениями. Если касаться конкретно Чечено-Ингушетии, операция по выселению была хорошо законспирирована, а население введено в заблуждение. Было принято для отвода глаз специальное решение СНК и Чечено-Ингушского обкома ВКП (б) «Об обеспечении подготовки тактических учений войсковых частей Северо-Кавказского военного округа (СКВО) в горных условиях» [2; 52].

Да, в горах орудовали бандоэлементы, которые действовали еще до начала Великой Отечественной войны с Германией. А с началом войны они пытались воспользоваться ситуацией с пользой для себя. Имели место и контакты отдельных групп с немецким командованием, переброска в Чечню оружия и некоторого числа немецких диверсантов. Впрочем, сброшенного оружия и прибывших диверсантов было недостаточно, чтобы сколько-нибудь серьезно поколебать советскую власть в Чечне, тем более что диверсанты были почти обезврежены органами НКВД. Лишь единицы из них сумели уйти из Чечни и, перейдя линию фронта, добраться до своих. За всю войну не было ни одной крупной диверсии на грозненских заводах или транспортных коммуникациях. Единственное, что имело место, — это стычки с отрядами госбезопасности и войск, направляемых в горные районы для поиска и уничтожения действовавших там групп «политических бандитов» [3; 354].